

Havel, Dalibor

Úvodní zamyšlení nad metodou a prameny

In: Havel, Dalibor. *Listinné písmo v českých zemích na přelomu 13. a 14. století*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2008, pp. 5-14

ISBN 9788021047501

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123879>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

I. ÚVODNÍ ZAMYŠLENÍ NAD METODOU A PRAMENY

Tradiční upřednostňování písma knižního je v paleografii jednou z příčin, že grafika listin často stojí na okraji, nebo dokonce i mimo zorné pole pozornosti badatelů. Tento přístup je zřetelný obzvláště u studia písma karolínského a raně gotického éry, kdy jej lze svým způsobem ospravedlnit značnou morfoloickou závislostí diplomatického písma na grafice textů kodexových. Pro materiál mladší, zejména od druhé poloviny 13. století, je ovšem zcela neudržitelným.¹ Již z toho důvodu, že typologie kodexového a listinného písma se v této době začíná stále zřetelněji od sebe vzdalovat, a to úměrně s pronikáním zběžných forem písma do diplomatické oblasti, jak na to bude ještě na mnoha místech předkládané práce poukazováno.

Větší pozornost byla listinnému písmu věnována ze strany diplomatiků, jimž sloužilo jako výrazný vnější znak listiny při zjišťování diplomatických prostředků, jimiž byla dotyčná listina vytvořena. Ovšem studium zaměřené na zjištění příslušnosti písaře k jedné ze zainteresovaných stran, jež otevřeně či skrytě vystupuje v daném dokumentu, zpravidla nedává odpověď na otázky provenience písma, jímž daný písař disponuje; otázky aplikované, směřující k širšímu kulturně historickému kontextu písařské činnosti si pochopitelně diplomatika neklade a ani klást nemůže. Naopak pozitivním aspektem vazby studia listinného písma na diplomatické bádání je možnost zapojit do paleografické analýzy veškerý dochovaný materiál, a to obzvláště tam, kde je paleografické studium navázáno na kritickou edici příslušného materiálu. Tyto ediční projekty však zatím jen nesměle překračují rok 1200.²

Nejinak je tomu přirozeně i v případě bohemikálního diplomatického materiálu, kde předpokladem pro řešení základních otázek souvisejících s postižením vývoje latinského listinného písma v Čechách a na Moravě je primární provedení důkladné paleografické analýzy jednotlivých okruhů, které se na emisi diplomatického materiálu na tomto teritoriu aktivně podílely. Tento rozbor je pak nutno provádět na veškerém známém a v originále dochovaném materiálu českomoravské provenience. Pro české země je orientace po pramenech, které přichází při studiu této otázky v úvahu, velmi usnadně-

¹ Představu je možno si učinit náhledem do nejfrekventovanější paleografické bibliografie – Boyle, Leonard E.: *Paleografia Latina Medievale*. Introduzione bibliografica. Edizione italiana integrale, con aggiunta di 8 facsimili e un supplemento di aggiornamento 1982–1998 a cura di Leonard E. Boyle e Fabio Troncarelli. Roma 1999, s. 174nn; rovněž metody analýzy latinského písma jsou zpravidla „testovány“ na materiálu knižní povahy – srv. Gilsen, León: *L'expertise des écritures médiévales*. Recherche d'une méthode avec application à un manuscrit du XIe siècle: le *Lectionnaire de Lobbes* – Codex Bruxellensis 18 018, In: *Les publications de Scriptorium*, Vol. VI. Gand 1973.

² Pro říšskou kancelář, jejíž analýza může být chápána jako svým způsobem vzorová, srv. Koch, Walter: *Die Reichskanzlei in den Jahren 1167 bis 1174*. Wien 1973 a zejména Koch, W.: *Die Schrift der Reichskanzlei im 12. Jahrhundert (1125–1190)*. Untersuchungen zur Diplomatik der Kaiserurkunde. Wien 1979; grafika listin francouzské královské kanceláře je doposud zpracována mnohem méně – srv. Gasparrini, Françoise: *Études sur l'écriture de la chancellerie royale française de Louis VI a Philippe Auguste*, Bibliothèque de l'École des Chartes 126, 1968, s. 297–331.

na existenci kritické edice *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (CDB).³ Ta však doposud pokrývá období do roku 1283, takže pro mladší přemyslovský materiál, tedy i pro v předložené práci sledované období – totiž přelom 13. a 14. století – je třeba pracovat s pomocným vědeckým aparátem, z něhož se v současné době pokračování této edice připravuje. Fotografie tvořící obrazovou část tohoto aparátu doplněné ale samozřejmě prací s originály byly tudíž mým hlavním zdrojem informací o grafické podobě našich přemyslovských listin.

Materiál shromažďovaný pro potřeby edice CDB tak může posloužit jako jediné východisko pro řešení otázek spojených s popisem písařských zvyklostí daného prostředí prostřednictvím *pevně časově a provenienčně fixovaných dokladů* u jednotlivých písařských individualit, umožňuje sledovat vliv těchto jednotlivců na prosazování dílčích morfologických změn v dané písařské tradici a jejich případné šíření napříč kancelářskými okruhy, a v konečném důsledku promítání těchto změn do obecné vývojové (paradigmatické) roviny, která již přesahuje význam partikulární písařské tradice.⁴

Prvním krokem při pokusu o odhalení základních rysů našeho listinného písma ve sledovaném období je vytvoření spolehlivé a utříděné pramenné základny, která by reprezentovala dostatečný a přesvědčivý vzorek pro prezentaci grafických znaků charakteristických pro dané prostředí. Při vytváření těchto předpokladů jsem postupoval tak, že jsem nejprve podrobil analýze čtyři diplomatické okruhy, u nichž lze oprávněně předpokládat vytvoření vyšší kancelářské organizace („institucionální kanceláře“). V prvé řadě přichází v úvahu náš ve sledovaném období nejvýznamnější emitent – panovnická kancelář, dále pak kanceláře obou špiček naší církevní hierarchie – kanceláře pražských a olomouckých biskupů. Tuto skupinu jsem rozšířil o prostředí vysehradské kapituly, která je domovem naší zřejmě jediné prokazatelné („profesionální“) notářské školy.⁵ Výlučnost těchto prostředí se promítá i do mého zpracování, neboť v tomto případě přiděluji všem písařům siglu. Sem tedy náleží většina z těch písařů, kteří se vyhotovování listin věnovali soustavně. Tato soustavnost je důležitým indikátorem skutečnosti, že v našem prostředí existovalo místo, kde bylo možno profesionálního notářského vzdělání nabýt.⁶ Tyto školené notář-

3 Friedrich, Gustav (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* I – III.1. Praeae 1904–1943; Friedrich, G. – Kristen, Zdeněk (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* III.2. Praeae 1962; Bistřický, Jan (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* III.3 – III.4. Olomucii 2000–2002; Šebánek, Jindřich – Duškova, Sáša (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* IV.1 – V.3. Praeae 1962–1982; Duškova, S. – Vašků, Vladimír (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* V.4. Praeae 1993; Svíták, Zbyněk – Krmíčková, Helena – Krejčíková, Jarmila (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* VI.1. Praeae 2006.

4 Srv.: Hofmann, Siegfried: *Urkundenwesen, Kanzlei und Regierungssystem der Herzoge von Bayern und Pfalzgrafen bei Rhein von 1180 bẗw. 1214 bis 1255 bẗw. 1294*, Kallmünz Opf. 1967, s. 154–155; tento analytický přístup je metodicky opačný k interpretaci Walthera Heimeyera: *Studien zur Geschichte der gotischen Urkundenschrift*. Köln – Graz 1962, s. 3, který prezentuje syntetizující výsledky pozorování celkových vývojových změn v listinném písmu.

5 Pojem „škola“ budu používat paralelně s termínem „lokální písařská tradice“. Oba pojmy spolu úzce souvisejí: zatímco „škola“ akcentuje institucionální aspekt výchovy výkonných písařských sil, „lokální písařská tradice“ je souborem znaků dokládajících vzájemnou příbuznost (afinitu), a prozrazujících tudíž inspiraci společnou grafickou autoritou (společně „školení“).

6 Dosud je v literatuře existence takové školy předpokládána zejména na základě zmínek ve formulářových sbírkách v souvislosti s Jindřichem z Isernie – srv. Duškova, Sáša: *Kdo byl notář Jindřich*,

ské síly jsou pak přirozenými nositeli progresivních vývojových trendů v listinném písmu, přičemž jejich význam podtrhuje ta skutečnost, že pro závěr přemyslovské éry připisuje diplomatická literatura⁷ velkým kancelářím dominantní iniciativu při vyhotovování listin.

Druhou, počtem jednotlivých subjektů sice největší, množstvím dochovaných listin však méně početnou skupinu tvoří české a moravské kláštery, u nichž je hlavním paleografickým úkolem vytvoření předpokladů pro zachycení eventuelních projevů místního skriptória v případě, že se na emisi listin bylo schopno svými písařskými silami podílet. V této skupině postupují následovně: nejprve oddělují ty listiny, které jsou grafickým produktem jiných kancelářů a které z úvah o místním skriptóriu lze vyloučit. Vyloučit je možné pochopitelně též listiny emitované cizími subjekty s vyspělou kancelářskou organizací – nejčastěji papeži, případně cizími arcibiskupy a biskupy. Listiny, které v dané skupině po vyloučení výše zmiňovaných zůstanou, tvoří pramennou základnu pro pokus o zachycení charakteristických grafických znaků příslušného skriptória. V této skupině tudíž přidělují sigly jen těm písařům, jejichž ruka se opakuje, případně těm, kteří – ač ojedinelí – vykazují k jiné ruce téhož prostředí vztah manuální afinity (příbuznosti – o ní podrobněji níže). Sem tedy v zásadě náleží ruce spojené s jedním prostředím, přičemž doznívající projevy klášterních skriptorií se mohou z čistě paleografického hlediska hlásit konzervováním archaismů v listinném písmu.⁸ S rostoucím vlivem kancelářů však pochopitelně vliv klášterních skriptorií na utváření listinného písma klesá.

Příprava pokračování a dokončení CDB je úkolem Ústavu pomocných věd historických a archivnictví FF MU v Brně. Dříve než dojde k publikaci jednotlivých dalších dílů a svazků této edice, bude předmětný materiál podroben analýze v rámci přípravných studií, jež budou zaměřeny na jeho pokud možno komplexní zhodnocení. Řešení svého podílu na tomto úkolu jsem si rozvrhl na několik fází, a to tak, že v rámci první fáze jsem se věnoval paleografickému zhodnocení originálních listin emitovaných panovnickou kancelářů Václava II. a Václava III. V tomto prvním horizontu jsem provedl jednak revizi dosavadní literatury, která se touto naší ve sledovaném období dominantní kancelářů zabývala (a to ať již formou předběžných dílčích sond nebo synteticky), jednak zde prezentuji svá řešení individuálních písařských rukou, které tvoří základ paleografické interpretace daného prostředí.⁹

SPFFBU C 7, 1960, s. 64; nejnověji k tomu srv.: *Invitantur scolares ... Formulářové listy Jindřicha z Isernie pozvání pražským žákům ke studiu na vyšebrodské škole* (Edici a překlady pořídili studenti doktorského cyklu klasické filologie–latinské medievistiky). Brno 2000; existenci této domácí školy dále posiluje fakt, že právě od 70. let 13. století narůstá počet exemplářů kancelářských listin, které jsou vyhotoveny vždy jednou písařskou rukou – srv. F i l a , Zdeněk: *Panovnické listiny, kancelář a zemský soud za Přemysla II. (1247–1253–1278)*, SAP I, 1951, s. 174; obdobná je situace na Slovensku – srv. M a r s i n a , Richard: *Vývoj listinného písma v stredoveku na Slovensku*. SA 26, 1991, s. 34 pozn. 64, kde autor předpokládá samostatnější domácí vývoj až od druhé poloviny 13. století.

7 Š e b á n e k , J. – D u š k o v á , S.: *Česká listina v době přemyslovské (nástin vývoje)*, SPFFBU C II, 1964, s. 62 a P o j s l , Miloslav – Ř e h o l k a , Ivan – S u l i t k o v á , Ludmila: *Panovnická kancelář posledních Přemyslovců Václava II. a Václava III.*, SAP 24, 1974, passim.

8 C r o u s , E. – K i r c h n e r , J.: *Die gotischen Schriftarten*. Leipzig 1928, s. 21.

9 H a v e l , Dalibor: *Listinné písmo v kanceláři Václava II. (1283–1305) a Václava III. (1305–1306) I.* (Přehled písařských individualit), SPFFBU C 47, 2000, s. 71–131 a t ý ž : *Listinné písmo v kanceláři Václava II. (1283–1305) a Václava III. (1305–1306) II.* (Typologie písma), SPFFBU C 48, 2001, s. 37–65.

Druhá fáze – zařazení listin panovnické kancelářské emise Václava II. a Václava III. do kontextu ostatního diplomatického materiálu českomoravské proveniencie – tvoří osu předkládané studie *Listinné písmo v českých zemích na přelomu 13. a 14. století*. Tento širší kontext mi umožnil provedení zásadní kategorizace jednotlivých písařských projevů na sledovaném materiálu, která je předpokladem pro rekonstrukci jednotlivých písařských tradic (škol) promítajících se do pozdně přemyslovských listin. Vedle primárních výsledků, jež jsou využitelné pro diplomatickou edici CDB (mám zde na mysli zejména podchycení individuálních písařských rukou a jejich celistvé produkce, tedy nikoliv jen sledování jejich působení v rámci jednoho konkrétního diplomatického okruhu), zohledňuji rovněž otázky aplikované, totiž hlavní aspekty písařské kultury studovaného segmentu písemných pramenů, dotýkám se též specifických úkolů paleografického zpracování listinného písma a jeho odlišností od pracovních metod čistě diplomatických (přesněji řečeno sickelovských). Pokus o postižení základních vývojových tendencí v oblasti listinného písma u nás pak nachází svůj odraz do navrhované nomenklatury listinných písem.

K nomenklatuře listinného písma

V obecné rovině platí, že ve 13. století dochází v důsledku nárůstu materiálu a intenzivnější komunikace (i v písemné formě prováděné)¹⁰ k mísení a vzájemnému ovlivňování různých písařských tradic.¹¹ To s sebou nutně přináší (v oblasti typologie písma) ústup od *vybraněných* („čistých“) *typů*,¹² přičemž těžiště se pozvolna přesouvá do *typů přechodných*, které jsou náchylnější k přejímání podnětů z oblasti písma užitkového. Jejich recepce má za následek závažné vývojové (paradigmatické) změny.¹³

Typologické zařazování písma nutně naráží na základní problém nemožnosti přenést kompletní grafický projev dané individuální písařské ruky (reprezentující konkrétní písařskou tradici) do nomenklatury, neboť v rámci jednoho a téhož pramene (například jedné listiny) často dochází ke střídání několika variant jednoho a téhož morfologického znaku. U listinného písma přelomu 13. a 14. století lze například zaznamenat současnou existenci i absenci funkčních smyček, které jsou důležité k posouzení stupně „kurzivnosti“ daného písařského projevu.¹⁴

Do nomenklatury může dále promluvit v našich pramenech pozdního 13. století již zachytitelné rozšiřování funkční báze diplomatického písma, které názvosloví listinného

10 K tomu podrobněji v následující kapitole; svůj význam stále neztrácí studie Istvána Hajnala: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Deuxième édition revue, corrigée et augmentée des manuscrits posthumes de l'auteur avec un album de fac-similés par László Mezey. Budapest 1959, zejm. s. 35nn. Mezey do obrazové přílohy zařadil diplomatický materiál převážně středoevropské proveniencie, včetně bohemik a silesiak.

11 Bretholz, Berthold: *Lateinische Paläographie*. Leipzig – Berlin 1926³, s. 95.

12 Srv. Marsina, R.: *Vývoj listinného písma v stredoveku na Slovensku*, s. 31.

13 Jde v podstatě o změny, které překračují úzký teritoriální rámeček lokálních písařských škol.

14 Bischoff, Bernhard: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. Berlin 1986², s. 185–186; z nejnovějších syntéz vývoje latinského písma je pak českému prostředí materiálově nejbližší Beck, Friedrich – Beck, Lorenz Friedrich: *Die Lateinische Schrift*. Schriftzeugnisse aus dem deutschen Sprachgebiet vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Köln – Weimar – Wien 2007, s. 44–47.

písma rovněž „komplikuje“. Vedle vlastních originálních listin se na sklonku 13. století setkáváme s písmem diplomatického původu i v rukopisech (a rukopisných zlomcích) v kanceláři vznikajících.¹⁵

Z textu výše podaného je tedy zřejmé, že pokusy o typologické postižení sledovaného písma si nevystačí s binární nomenklaturou typickou zejména u starších paleografických prací.¹⁶ Tento typ nomenklatury není na materiál přelomu 13. a 14. století aplikovatelný, neboť implikuje tu skutečnost, že pokud není na listině použito písma formálně knižního (což je pro sledované období zejména u „profesionální“ notářské tradice vyloučeno), jedná se o písmo užitkové – kurzívu. Tím se ocitá zcela stranou významná oblast listinného písma kaligrafického. Někteří starší paleografové si byli tohoto paradoxu vědomi, a tak kurzívu dělili na „Konzeptkursive“ a „Reinschriftkursive“.¹⁷ Jindy k tomuto rozlišení vůbec nedochází, a tak je kurzíva v pojetí těchto badatelů příliš široká.¹⁸ Novější práce, které se vedle diplomatické analýzy pokouší věnovat listinnému písmu samostatnou pozornost, nutně přistupují k rozšiřování nedostačujícího a zejména právě listinnému písmu nevyhovujícího binárního názvosloví.¹⁹

Zvláštní pozornost je v souvislosti s dosavadními pokusy o nomenklaturní a vývojové postižení našeho listinného písma třeba věnovat studii Rostislava Nového,²⁰ kte-

-
- 15 Srv. např. pražský kapitulní zlomek FS na obr. 9d (originál v APH, Archiv Pražské kapituly, sg. III 13b) – L o s e r t h , Johann: *Fragmente eines Formelbuches Wenzels II. von Böhmen*, AÖG 57, 1879, s. 465nn – u ruky V 3, kde písař (mistr Jindřich) použil v zásadě pro něj obvyklou gotickou diplomatickou minuskulu s tím, že díky dlouhých „s“ a „f“ po způsobu kodexového písařského úzu zkrátil, takže končí na základní lince. Naopak srv. obr. 3 s rukou V 16 (mistra Petra Angeli) na Hrubého (muzejním) zlomku, jehož grafický projev se prakticky neliší od ductu používaného tímto písařem na originálních listinách. U dalších rukopisných fragmentů nelze vést srovnání, neboť jejich písaře z originálních listin neznám: MZK Brno, sg. Mk 76 (mikulovský zlomek FTB) a MZA Brno, G 2, i. č. 740 – frag. 2/1 (brněnský zlomek FTB) – srv. H l a v á č e k , Ivan: *Nový zlomek formuláře Tobiáše z Bechyně*, ČsČH 6, 1958, s. 549, kde charakterizuje všechny písařské ruce zachytitelné na tomto brněnském zlomku jako v podstatě polokurzívny. Naopak jiné zlomky vykazují písmo s převahou knižních prvků: APH, Knihovna Pražské kapituly, sg. A 155 (zlomek výběřčeho rejstříku tepelského kláštera, o něm podrobněji viz v následující kapitole) a APH, Knihovna Pražské kapituly, sg. A 57/1 (tzv. ostrovský akt vložený do tzv. Ostrovského kodexu a poprvé vydaný Adolfem P a t e r o u : *Píseň staročeská ze XIII. století: „Slovo do světa stvořené“*, ČMKČ 52, 1878, s. 290).
- 16 Ta totiž rozlišuje na jedné straně písmo „knižní“ a na straně druhé písmo „užitkové“ s odvoláním na Ludwiga T r a u b e h o : *Vorlesungen und Abhandlungen* II. (vyd. P. Lehmann) München 1911, s. 23–24.
- 17 Např. B r e t h o l z , B.: *Lateinische Paläographie*, s. 98: „Mehr als bei anderen Schriftweisen kommt ferner bei der Kursive in Betracht, ob wir es mit Konzept- oder Reinschriftkursive zu tun haben. Im letzteren Falle ist bei aller Freiheit im Zug ein gewisser Grad von Deutlichkeit und Regelmäßigkeit erforderlich, im ersteren treten zu den Elementen der Kursive noch die der vollsten Sorglosigkeit“.
- 18 Např. A l l a m o d a , Hans: *Beiträge zur Geschichte der äußeren Merkmale der ältesten Breslauer Bischofsurkunden bis zum Jahre 1319 I*. Breslau 1934, s. 13 a 15 (s odkazem na obr. 5 v téže práci); v zásadě podobně široké chápání gotické kurzívy podává i F r i e d r i c h , Gustav: *Učebná kniha paleografie latinské*. Praha 1898, s. 168–169.
- 19 K l o s e , Josef: *Das Urkundenwesen Abt Hermanns von Niederalteich (1242–1273), seine Kanzlei und Schreibschule*. Kallmünz Opf. 1967, s. 44–45, který rozlišuje „Buchschrift“, „Urkundenschrift“ a „Geschäftsschrift“ s poukazem na pro 13. stol. typickou nestabilitu všech těchto typů: „Eine Unterscheidung nach diesen drei Schriftarten ist im 13. Jahrhundert nicht einfach und nicht immer möglich, da sich die Schriften wegen der Kursiven Einflüsse mehr und mehr annähern“; rovněž rozlišování „diplomatické kurzívy“ a „knižní kurzívy“ je příznačné až u novějších prací – u nás srv.: P r a ž á k , Jiří: *Počátky knižní kurzívy v Čechách*, StR 18, 1979, s. 116–117.
- 20 N o v ý , Rostislav: *Listiny pražských biskupů XI.–XIV. stol. (Diplomaticko–správní rozbor)*. In: AUC–Philosophica et historica 5, 1960. Praha 1961.

rá se sice věnuje převážně listinám pražských biskupů, pasáž věnovaná charakteristice písma²¹ má ale svým způsobem dopad na posouzení vývoje českého listinného písma v přemyslovské éře obecně. Závažnost Nového práce tkví mimo jiné v tom, že jeho interpretace vývoje listinného písma ve sledovaném období a prostředí je doprovázena snahou tento vývoj postihnout i terminologicky. Nový zde (u nás vlastně poprvé) zavádí vedle již užívaných, ale dosud zejména pro pozdní fáze svého vývoje ne zcela přesně definovaných pojmů „okrouhlá minuskula“ a „diplomatická minuskula“ termín v souvislosti s listinným písmem naší proveniencí použitý poprvé, totiž diskutabilní termín „kuriální minuskula“.²²

Kuriální minuskulu v našem listinném písmu chápe Nový jako „přechodnou formu v hledání nových grafických směrů“. Pronikání kuriálního ductu k nám pak autor přirozeně vykládá jako reakci zdejšího prostředí na zvyšující se emisi papežských listin (zejména od první poloviny 13. století) na naše území.²³ V těchto listinách pak domácí vydavatelé měli spatřovat „diplomatický materiál, který kultivovanou úpravou, písmem i jinými vnějšími ozdobami přímo sváděl k napodobení.“²⁴ Nárůst vlivu kuriálních prvků v našem listinném písmu nechápe Rostislav Nový jako fenomén jednorázový a statický, nýbrž rozlišuje jeho dvě fáze:

1. starší typ²⁵ s řadou znaků shodných ještě s diplomatickou minuskulou. Tímto typem se ale Nový dále nezabývá, neboť z vývojového hlediska je podle něj důležitější

2. pokročilý typ doložený autorem na listinách od 20. do 50. let 13. století.²⁶ Tento typ již nese řadu kurzívních prvků, čímž připravuje půdu (přes polokurzívu v polovině 13. století, jejíž vymezení není u Nového zcela zřetelné) pro nový grafický styl: gotickou kurzívu od 60. let 13. století.

Otevřenou nechává Rostislav Nový otázku, zdali je gotická kurzíva genetickým vyústěním tohoto přechodného grafického typu – tedy v zásadě domácího původu nebo zda při jejím formování působily vlivy vnější. Zde by pochopitelně hrály klíčovou roli styky Čech s italským prostředím a případná přímá recepce tamních již dávno stabilizovaných zběžných písmových forem.²⁷

Koncem 13. století pozoruje Nový na některých listinách Řehoře Zajíce z Valdeka „jistý ústupek proti zběžné gotické kurzívě písařů Janova i Tobiášova episkopátu“.²⁸ Toto písmo zachovávající (podle Nového) přes svou úhlednost výrazné kurzívní rysy

21 N o v ý, R.: *ibid.*, s. 14–25.

22 N o v ý, R.: *ibid.*, s. 17.

23 N o v ý, R.: *ibid.*, s. 17.

24 N o v ý, R.: *ibid.*, s. 133 a dále *ibid.*, s. 126: „Neméně závažnou podmínkou existence biskupské listiny je i rozvoj styků s papežskou kurií, která ji ovlivnila nejen textově, ale i formálně – vnější úpravou a celkovým uzpůsobením.“ Grafický vliv papežských listin na písmo používané v jiných kancelářích potvrdil též W o h l g e m u t h, Hanns: *Das Urkundenwesen des deutschen Reichsofgerichts 1273–1378*. Eine kanzenleigenschaftliche Studie. Köln – Wien 1973, s. 29.

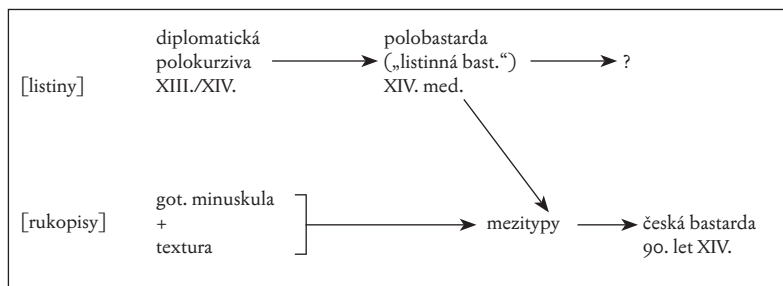
25 N o v ý, R.: *ibid.*, s. 35, pozn. 47; tento typ dokládá Nový na listinách: CDB I, č. 287. CDB I, č. 311. CDB I, č. 326. CDB II, č. 6. CDB II, č. 22. CDB II, č. 59. CDB II, č. 90. CDB II, č. 110. CDB II, č. 125.

26 CDB II, č. 216. CDB II, č. 218. CDB II, č. 252. CDB III/1, č. 103. CDB IV/1, č. 19. CDB IV/1, č. 23. CDB IV/1, č. 45. CDB IV/1, č. 230. CDB IV/1, č. 245. CDB IV/1, č. 266. CDB IV/1, č. 288. CDB V/1, č. 121.

27 K tomu srv. F e d e r i c i, Vincenzo: *La scrittura delle cancellerie italiane dal sec. XII al XVII*. 2 vol. Torino 1964.

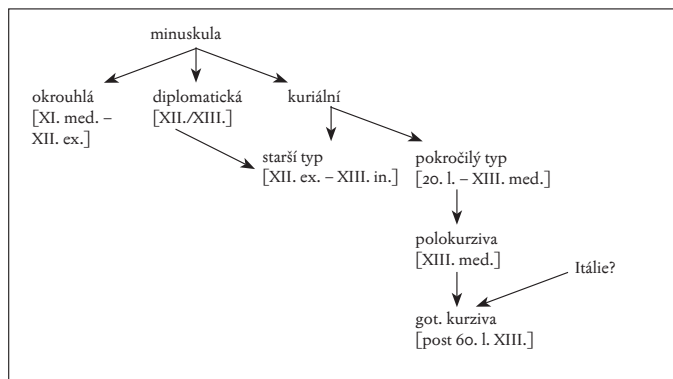
28 N o v ý, R.: *Listiny pražských biskupů*, s. 118 pozn. 336.

(obohacené nyní typickým sklonem písma doprava) považuje (podobně jako Pavel Spunar obdobný duktus na panovnických listinách v pozdním období Václava II. a Václava III. – srv. Spunarovu koncepci na obr. 1²⁹) za zárodek bastardy.

Obr. 1: Spunarova koncepcie geneze české bastardy.

Na závěr stručné charakteristiky Nového studie z hlediska paleografického je třeba upozornit na fakt, který má dopad nejen do sféry paleografie, ale i diplomatiky, totiž na to, jakým způsobem Nový pracuje s individuální písarskou rukou, respektive s její identifikací. Typické je totiž to, že „písař“ a „stylizátor“ té které listiny R. Novému často neprávem splývají, a to má za následek velmi široké chápání individuality písarské ruky. Toto pojetí pak Nový odůvodňuje argumentací z oblasti vnitřních znaků listiny, aniž by ji doprovázel rozbohem duktu. Jako příklad je možno uvést písaře, jemuž Rostislav Nový přidělil siglu T II.³⁰ Nového interpretaci vývoje písma na listinách pražských biskupů jsem pro názornost graficky vyjádřil pomocí obr. 2:

Obr. 2: Nového koncepcie vývoje českého listinného písma.

29 Spunar, Pavel: *Genese české bastardy a její vztah k českým prvotiskům*. LF 78, 1955, s. 34–51+VI tab. a dále t ý ž : *L' évolution et la fonction de la bâtarde en Bohême et en Pologne*, *Studia zródloznawcze* 6, 1961, s. 1–19.

30 Nový, R.: *ibid.*, s. 75 – 76: „Písař T II měl několik velmi charakteristických koroboračních formulí s rozličnými variantami, jejichž přehled je, ... , velmi důležitý pro určení písaře listiny. ... Z uvedeného přehledu základních listinných formulí bychom mohli být na pochybách, vidouce tak četnou variabilitu v arengách nebo koroboraci, že snad skutečně bylo i když ne více písařů, tedy alespoň stylizátorů biskupských písemností. Taková pochybnost by jistě správná nebyla. Stylizátor (písař) se snažil text obměňovat, při čemž však normou nebo lépe řečeno rámcem, z kterého vybočovat nesměl, byla konstantní forma písemností a jejich právní náplň (obsah).“

Písařská tradice

Již při prvním seznámení se s pozdně přemyslovskou listinnou materií jsem pocítil nutnost stanovit si kritérium pro rozčlenění jednotlivých grafických projevů tak, aby toto kritérium umožňovalo odhalit jak působnost jednotlivých písařských individualit, tak také na základě komparace grafických projevů těchto písařů rozpoznat stopy eventuelních písařských škol. Takovým kritériem se stala odstupňovaná *písařská tradice*.

Písařskou tradici chápu jako soubor grafických projevů určitého jedince či prostředí ve vymezeném období na originálně dochovaných listinách a rukopisech, resp. fragmentech rukopisů formulářových sbírek a jiných kancelářských pomůcek, které se svými vnějšími znaky hlásí do kancelářského prostředí. Nositeli těchto grafických projevů jsou pak jednotlivé písařské individuality. Komparací písařských rukou identifikovaných v diplomatickém materiálu českomoravské provenience lze dospět v podstatě ke trojímu závěru:

1) Vyskytují-li se v určitém okruhu jednotlivé písařské individuality, a to tak, že ani jedna písařská ruka se v daném okruhu neopakuje, a současně mezi žádnými z takto zachycených písařských individualit nelze uvažovat ani o vztahu manuální afinity (příbuznosti), pak takovýto okruh vykazuje *písařskou tradici nultého stupně* (pt^0). Jedná se tedy o okruh bez zachytitelné písařské tradice.

2) Vyskytuje-li se v určitém okruhu alespoň jeden písař zde soustavněji působící (tj. vyhotovuje listiny jednoho vydavatele pro různé příjemce nebo listiny různých vydavatelů pro stejného příjemce), ale není-li v tomtéž prostředí zachytitelný alespoň jeden další písař vykazující k této ruce vztah manuální afinity (příbuznosti), pak je tento písař nositelem *písařské tradice prvního stupně* (pt^1). Z hlediska diplomatického je daná písařská ruka podle známé Sichelovy metody bezpečně zařaditelná v rámci příslušného okruhu jakožto písař kancelářský (či příjemecký). Diplomatické hledisko tedy interpretuje listinu jako produkt konkrétní kanceláře a zajímá ji primárně vztah dané písařské individuality k této kanceláři.³¹ Při studiu listinného písma ovšem nelze tuto interpretační rovinu zcela přehlédnout, a tak ji zde reflektuji alespoň v tom směru, že za základní třídící princip jednotlivých písařských rukou беру tradiční diplomatické okruhy (viz ve třetí kapitole) a charakteristiku písařských škol odsouvám do kapitoly samostatné (čtvrté).

3) Vyskytuje-li se v určitém prostředí jeden písař a vedle něj v tomtéž či jiném prostředí písař jiný stojící vzhledem k němu ve vztahu manuální afinity (příbuznosti), jsou tito písaři nositeli *písařské tradice druhého stupně* (pt^2), mají společné morfologické, ale i jiné znaky a tvoří písařskou rodinu (familia). Společné znaky těchto písařů³² jsou pak zároveň konstitutivními prvky manuální afinity písařské tradice (školy) jimi reprezen-

31 Srv. S i c k e l , Theodor: *Beiträge zur Diplomatik* VI, Sitzungsberichte der philos.–histor. Classe der k. Akademie der Wissenschaften 85, 1877, s. 361–362.

32 Jejich odhalení bývá obvykle snazší u písem kaligrafických, neboť tam lze předpokládat snahu více napodobovat předlohu „grafické autority“, v našem listinném písmu přelomu 13. a 14. století vůdčích protonotářů kanceláře Václava II. a Václava III. Naopak postupný průnik kurzívních tendencí do listinného písma a s tím související jistá individualizace grafického projevu tento úkol znesnadňuje – srv. B o b o w s k i , Kazimierz: *O metodach identyfikacji ręk pisarskich w rękopisach średniowiecznych*. Studia źródłoznawcze 29, 1984, s. 5.

tované. Teprve na tomto stupni písařské tradice se uplatňuje paleografické hledisko, jež interpretuje listinu jako produkt písařské individuality reprezentující určitou tradici bez ohledu na (momentální) kancelářskou příslušnost tohoto písaře.³³

Rekonstrukce naší profesionální notářské školy³⁴ na základě vnějších grafických znaků a sledování jejich přesahů do jednotlivých diplomatických okruhů tvoří jádro čtvrté kapitoly. Při charakteristice rysů této písařské tradice, kterou lze v rámci daného období sledovat po dvě písařské generace (Vyšehrad I a Vyšehrad II), vycházím z popisu grafických projevů hlavních představitelů této tradice, prezentuji jejich „morfologické repertoáry“, které jsou voleny tak, aby reprezentovaly pokud možno celou škálu tvarů jednotlivých (pro určení individuální písařské ruky směrodatných) liter, kterými tito písaři disponovali. V dalším textu pak shrnuji prvky charakteristické pro celou písařskou rodinu dané generace. Pro snazší orientaci doprovázím tuto kapitolu diagramy znázorňujícími skupinu písařů, kteří podle mého soudu do této tradice náleží a kteří ji svým působením šíří i mimo panovnickou kancelář. Prezentace „morfologických repertoárů“ má své opodstatnění jednak vzhledem k tomu, že je na nich nejlépe patrna širší individuální písařské ruky školených písařů, a dále ji opodstatňuje fakt, že do obrazového doprovodu bylo možno zahrnout vždy jen ukázky, které při vši snaze o názornost nikdy nemohou představovat danou ruku v celé šíři, zejména pokud se tato písařská ruka podílí na vyhotovování až několika desítek originálních listin po dobu několika let či desetiletí. V zájmu celistvého grafického postžení dané ruky zahrnuje v sobě každý repertoár nejen duktus nejdůležitějších liter, ale rovněž používaný interpunkční systém a základní formy zkratk.

Pátou kapitolu tvoří soupis listin, jichž jsem použil jako materiálového východiska pro formulaci svých závěrů. S ohledem na to, že v dosavadní (i diplomatické) literatuře

33 Je však třeba zdůraznit, že v praxi se paleografická a diplomatická kritika často mísí a výsledky jedné doplňují výsledky druhé a naopak – srv. P o s s e , Otto: *Die Lehre von den Privaturkunden*. Leipzig 1887, s. 3; B r e s s l a u , Heinrich: *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien II*. Berlin–Leipzig 1931² (z pozůstalosti vyd. H.–W. Klewitz), s. 513 výrazněji úkoly obou disciplín odděluje: „Urkunden des Mittelalters richtig zu lesen und ihre Schrift sachgemäß zu beurteilen, lehrt nicht die Diplomatik, sondern die Palaeographie“.

34 Srv. Z a t s c h e k , Heinz: *Zur Geschichte der böhmischen Hofkapelle bis 1306*, ZSDG 5, 1941–1942, s. 43–44: „... könnte man sagen, das sei die sich weiter entwickelnde Tradition, die sich darin äußere, daß Hofkapelläne Schrifteigenheiten eines aus ihrer Mitte, der mit dem Beurkundungsgeschäft viel zu tun hatte, und dessen Leistungen ihnen daher oft unter die Augen kamen, einfach nachahmten. Dieser Annahme möchte man aber ungerne folgen, wenn man sieht, daß mindestens einer der Schreiber aus einer ganz anderen Schule kommt. Wenn auch in Böhmen zwischen Kapelle und Wischehrad die engsten Beziehungen bestanden, wird man doch in Erwägung ziehen müssen, daß neben einer Schule am Wischehrad – einige scholastici sind ja gut bezeugt – im Rahmen der Beurkundungsstelle noch eine weitere Schulung stattgefunden haben könnte. Denn Tradition heißt in dem Fall ja nicht nur feste Überlieferung in der äußeren Ausstattung, sondern auch in der Fassung des Wortlauts der Urkunden. Gerade weil die Mitglieder der Hofkapelle aus allen Teilen Böhmens und Mährens kamen, muß eine Stelle da gewesen sein, die für die Einhaltung der Bräuche Anleitungen gab“; a dále *ibid.*, s. 42: „Ganz allgemein kann man sagen, daß in den böhmischen Urkunden seit der Mitte des 13. Jahrhunderts zwei Gruppen von Schriften nebeneinander auftreten: eine, die den bisherigen Brauch fortsetzt und die man am ehesten noch als diplomatische Minuskel bezeichnen könnte, und eine zweite, stark kursive, die auch beim Eingangsprotokoll keinerlei Verzierung kennt. Wahrer der Tradition war vor allem ein Schreiber, den wir vorläufig der Schrift nach von 1274–1286 fassen können“; k tomuto písaři srv.: Z a t s c h e k , H.: *Beiträge zur Diplomatik der mährischen Immunitätsurkunden*. Prag 1931, s. 32, 54 a vyobrazení v téže práci na tab. 5. Zatschek je tu na stopě působení protonotáře mistra Jindřicha.

zatím podobný soustavný a chronologicky uspořádaný soupis pro český diplomatický materiál pozdního 13. a raného 14. století schází, zvolil jsem při charakterizování obsahu analyzovaných listin poněkud podrobnější registry. Hvězdičkou (*) jsou označeny zaniklé lokality.

Závěr práce vyplňuje přehled excerpovaných archivních (a knihovních) fondů, použitých edic vydaných pramenů a sekundární literatury, kterou jsem volil se zřetelem ke sledované materii tak, aby byly zohledněny ty studie, které se doposud vyjadřovaly zejména k písarským atribucím, případně se ve výjimečných případech snažily sledované písmo třídit, resp. je zařazovat do širšího vývojového rámce. Zahraniční publikace uvádím zejména pro ilustraci obdobných metodických postupů, neboť detailní srovnávací studie nelze vzhledem k různému stupni primární materiálové přípravy odpovědně provést, nemá-li takové srovnání ustrnout na úrovni pouhé povrchní sondy. Většina studií, která analyzuje písmo až na úroveň individuální písarské ruky, je totiž opřena o listiny emitované jednou institucí, a tak vlastně odpadá možnost sledovat mísení různých písarských tradic v širším teritoriálním (například zemském) rámci.

Je mou milou povinností poděkovat všem, kteří mi během realizace mé práce pomáhali. Týká se to na prvním místě mého školitele prof. Dr. Miroslava Flodra, který sledoval mou práci již od jejich počátků v polovině 90. let minulého století a byl mi vždy účinnou oporou. Děkuji rovněž oběma oponentům mé disertace – prof. Dr. Zdeňce Hledíkové a doc. Dr. Vladimírovi Vašků – za cenné připomínky k mé doktorské práci, jež tvoří jádro předložené studie. Vedle jmenovaného doc. Vašků náleží můj dík rovněž Dr. Zbyňku Svitákovi, který se spolu s doc. Vašků ujal jejího lektorování.